

İLK DÖNEM ÇAĞDAŞ AZERBAJCAN ŞİİRİ'NDE "HALK" VE "MİLLET" KAVRAMLARI THE CONCEPTS OF "PEOPLE" AND "NATION" IN EARLY MODERN AZERBAIJANI POETRY

Prof. Dr. Ali EROL

Ege Üniversitesi, erolali99@gmail.com, İzmir/TURKEY

ÖZET

Azerbaycan edebiyatı 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yy'ın başlarından itibaren yeni bir yapılanma dönemine girmiştir. Gerek Rusya ve Rusya üzerinden gelen Batılı etkiler, gerekse Osmanlı Türkiyesi bu yapılanmada önemli rol oynamıştır.

Özellikle siyasi sahada yaşananların da etkisi ile bu yıllarda kendini hissettirmeye başlayan ideolojik bakış açısı, adı geçen yapılanmanın önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan'da farklı nedenlere bağlı olarak giderek rağbetini artıracak olan milliyetçi tavır, realizm ve romantizm gibi edebî temayüller üzerinde de belirleyici olmuştur. Şiirde genellikle "halk" ifadesinin de bir karşılığı olarak kullanılmakta olan millet sözcüğü, siyasi ve ideolojik bir anlam kazanmıştır. İşte bu gelişme, Sovyet döneminde Marksist eleştirmenlerce yapılan "mürtece-mütereqqi edebiyat" sınıflamasının da temel gerekçelerinden birini oluşturacaktır.

Azerbaycan edebiyatının yeni bir yapılanma içerisine girdiği 1960'lı yıllara kadar sürdürülecek olan bu bakış açısı, esasen propagandist edebiyat anlayışının bir ürünüdür. Zira her ne kadar romantik şair ve yazarlar kategorize edilmiş olsa da, romantik edebiyatına millilik vasfı kazandıran en önemli etkenlerden birisi müşterek milliyet bilincidir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Şiir, Sanat ve İdeoloji.

ABSTRACT

Azerbaijani literature underwent a formation from the last quarter of the 19th c and the beginning of the 20th c onward. The influence of Russia and further West as well as that of the Ottoman Empire played an important role in that formation.

The emerging ideological point of view which stemmed from recent political developments made a key contribution to that formation. The nationalistic point of view which was winning more favour at that time in Azerbaijan due to different reasons made an impact on literary trends such as realism and romanticism. Particularly in poetry the word nation which was generally used as a synonym of "people" gained a political and ideological meaning. That very development marked one of the main rationales behind the classification of "mürtece-mütereqqi" literature.

This classification, which lasted until the reformation of Azeri literature in 1960s, is essentially a product of propagandist literature. Although the romantic poets and writers were classified into two distinct groups, common national consciousness is one of the key concepts in romantic literature.

Keywords: Azerbaijani literature, poetry, art and ideology.

1. GİRİŞ

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenecek olan Realizm ve Romantizm akımı, bu sahada, sonraki yıllarda da edebiyat adına yol gösterici olmuştur. Realist kanada mensup temsilciler daha çok gerçek hayata meylederek sokaktaki insanın problemlerine yönelmişler, bir anlamda "halkı" muhatap almışlar; romantik şair ve yazarlar ise idealist bir yaklaşım içerisinde felsefi bir söylem geliştirmişler, ideolojik akımların etkisine kapılmışlardır. Onlar da halk için üretmişler ancak, bu dönemde giderek rağbetini artıracak olan İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce akımlarından etkilenerek zaman zaman ideolojik bir söylem içerisine girmişlerdir. Romantiklerin bu yöndeki temayülleri Sovyet yıllarında kendilerini realistlerden ayıran önemli bir nitelik olarak değerlendirilecek, hatta Türkçülük ya da İslamcılık ideolojileri ile münasebetleri doğrultusunda sınıflamaya tabi tutulacaklardır.

Azerbaycan edebiyatında millî Romantizm'in ortaya çıkmasında şüphesiz ki milliyetçi temayüllerin önemli bir rolü olmuştur. Ancak Sovyet devrinde yazılmış ve biraz sonra atıflarına yer vereceğimiz pek çok kaynakta bu temayül olumsuz bakış açıları ile değerlendirilmiştir. Bu anlamda Romantizm'in öncü isimlerinden olana Mehmed Hadi (1879-1920), Hüseyin Cavid (1882-1941), Abdulla Şaik (1881-1959) ve Abbas Sihat (1874-1918) gibi isimler "mütereqqi" romantikler olarak

tanımlanmış ve medeniyetçi bir tutum içerisinde daha çok Rusya ve Rusya üzerinden gelen Batılı fikirlerden etkilenmiş isimler olarak, “mürtece” romantik sıfatı ile adlandırılacak olan diğer romantik şair ve yazarlardan ayrı tutulmuşlardır. Oysa bilindiği üzere millî tarih şuuru, millî Romantizm’in ayırıcı niteliklerinden birisidir ve Türkiye’de de II. Meşrutiyet’in ardından millî tarihe, millî kültür ve kaynaklara dönüş fikrinin rağbetini artırması millî Romantizm olarak adlandırdığımız bir edebî akıma yol açmıştır. Bu anlamda Ziya Gökâlp (1876-1924) Türk tarihi ve efsanelerinden ilhamla yazdığı şiirleriyle sürece katkıda bulunurken Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) romantik tarihçi Michelet ve öğrencisi Albert Sorel’in de etkisiyle millî tarih anlayışını geliştirmiştir.

“Mürtece” ve “mütereqqi” sınıflamasını çalışmalarına yansıtmış olan Sovyet devri eleştirmenlerinden Eziz Mirehmedov, Mir Celâl ve Kamran Eliyev gibi isimler yaptıkları değerlendirmelerde söz konusu tavrı önemli bir ayırt edici nitelik olarak görmüşlerdir. Söz gelimi Memmed Cefer “mürtece” romantikler olarak tanımlanan başlıca şair ve yazarların, eserlerinde İslâmiyet’in ve Türklerin şanlı devirlerine, zafer ve kahramanlıklarla dolu mazilerine yöneldiklerini, “mütereqqi” romantiklerin ise aksi bir tavır içerisinde, Müslüman-Türk toplumlarının mevcut sıkıntılı durumlarından dolayı rahatsızlık duyduklarını, karamsarlığa kapıldıklarını, İslâmcılık ile birlikte Türkçülük düşüncesini de medeniyetçi atılımlara engel gördüklerini ifade eder ve Panislâmizm, Pantürkizm propagandası içeren çalışmaların, millî medeniyetin gelişmesine engel teşkil ettiğini yazdıklarını, A. Sıhhat’in, bu tavrı, ‘ecnebi ruhu’ olarak adlandırdığını belirtir. (Cefer, 2003: 88-89). Bazı değerlendirmelerde ise “mütereqqi” romantik sınıfında yer alan yazarların da zaman zaman böyle bir tavır sergilemiş olmaları eleştiri konusu yapılır. Söz gelimi Mir Celâl-F. Hüseyinov (1974: 404) olumsuz bir bakış açısı içerisinde Cavid’in Türkçü, Hadi’nin ise İslâmcı görüşte olduğunu söylerken, Memmed Cefer, Hüseyin Cavid’in “İblis” ve “Herb ve Felaket (birinci varyant)”inde , Hadi ve Sıhhat’in ise ilk eserlerinde belli ölçüde milliyetçi düşünceler bulunmasını (2003:90) eleştirir.

2. TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNCESİ’NİN AZERBAJCAN ROMANTİK EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ:

Bilindiği üzere Azerbaycan romantik edebiyatının şekillenmesinde önemli rol oynayan Türkçülük ideolojisi, ilk kez Akçuraoğlu Yusuf (1876-1935)’un, 1904 yılında Kahire’deki “Türk” gazetesinin 24, 26 ve 27. sayılarında yayımlanan ve yazarın Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük düşüncesi hakkındaki kısa değerlendirmelerini ihtiva eden “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesi ile dikkatleri çekmiş, Ali Kemal’in konuya itiraz ettiği “Cevabımız” adlı karşı yazısı ile tartışmaya başlanmıştır. Bunlardan Türkçülük düşüncesi, özellikle II. Meşrutiyet’ten sonra Rusya’dan kaçarak İstanbul’a gelen gençlerin çalışmaları ile olgunlaşmış ve zaman içerisinde “Turancılık” adı ile anılacak düşünce akımına dönüşmüştür. Bu akımın güçlenmesinde Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) Ali Suavî (1839-1878), Mustafa Celâleddin Paşa (1826-1876), Süleyman Paşa (1838-1892) Necip Asım Bey (1861-1935), Mehmed Tahir (1861-1926) Şemsettin Sami (1850-1904) gibi isimlerin 1870’lerden itibaren Türk tarihi, dil ve kültürü üzerine yaptıkları çalışmaların da oldukça önemli katkıları olmuştur.

Azerbaycan’da ise bu süreç biraz daha farklı işlemiştir. Zira bu coğrafyada siyasetten, ekonomiye, oradan sanatsal ve kültürel çalışmalara kadar hayatın farklı sahalarında giderek etkisini artıracak olan milliyetçi tavrın başlangıç açısından esas kaynağı, sömürüldüğünün farkına varan Azerbaycan toplumunun aydınların çalışmaları ile kendi kaynaklarına sahip çıkma düşüncesi olmuştur: “Kapitalizmin gelişmesi, toplumun sınıfları arasında ortaya çıkmış olan değişiklikler, Azerbaycan’ın çeşitli bölgeleri arasında ekonomik birliğin ortaya çıkması, ekonomik ve kültürel merkezlerin yükselmesi gibi etkenler tek dili, kültürü, arazisi, ekonomisi ve manevî hayatı olan Azerbaycan halkının aydın zümresinin ortaya çıkmasına neden oldu. Ama XIX. yüzyılın son yıllarında henüz zayıf durumda olan Azerbaycan burjuvazisi küçük adımlar atıyordu. İşçi ve köylülerin ise henüz istikamet verici bir teşkilatı bile yoktu. Böyle bir durumda milletin kaderini düşünmek Azerbaycan aydınlarına kaldı. Bir kısmını yeni oluşan burjuvazinin temsilcileri teşkil eden bu yeni aydın zümresi, milletin yükselmesi ve millî varlığını koruması için yeni hayat ve sosyal ilişkilerin kurulması

gerektiğine inanıyordu. Bu zümrenin hedefi, eğitimin yaygınlaşması, kültürel yükseliş, millî kimlik ve millî özgürlük uğrunda mücadele ve edebî canlanmaydı” (Swietochowski, 1988: 42).

Azerbaycan’da söz konusu mücadelenin kültürel sahadaki ilk ismi, dinî ve millî kimlik farkını ortaya koyan Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) olmuştur. Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1837-1909) tarafından çıkarılan ve Azerbaycan millî matbuat tarihinin ilk gazetesi kabul edilen Ekinçi’nin ana dili Türkçe konusunda gösterdiği hassasiyet, kendisinden sonraki yayınlar için yol gösterici bir rol üstlenmiş; 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Hüseyinzâde Ali Bey (1864-1940) gibi teorisyenlerin çabaları, Hayat ve Füyuzât ardından Terakkî İrşad, Şelâle Yeni Füyuzât, Dirilik gibi yayın organlarının katkıları, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmed Bey Ağaoğlu, Hasan Sabri Ayvazov, Ahund Mir Mehemed Kerim, Ahmed Kemal, Halid Hürrem, Ahmed Cevad, Ağadadaş Müniri, İbrahim Tahir, Samed Mensur, Ali Abbas Müznib, Ebulhalık Cennetî gibi isimlerin çalışmaları ile milliyetçi tavır giderek yaygınlaşmıştır. Mehmed Emin Resulzâde, Hüseyin Cavid, Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Hüseyinzâde Ali Bey gibi aydınların “Sırat-ı Müstakîm”, “Türk Yurdu”, “İkdam” gibi periyodiklerdeki çalışmaları, Gaspıralı’nın “dilde, fikirde, işde birlik” düsturu çerçevesinde “İstanbul Türkçesi”nin ortak bir dil olarak benimsenmesi yolundaki çalışmalar, Türkiye’den Bakı’ya gönüllü öğretmenlerin görevlendirilmesi ile iki ülke arasında yeni bir diyalog süreci başlamıştır. İşte bu süreç Azerbaycan romantik edebiyatının şekillenmesinde de oldukça etkili olmuştur. Hüseyin Cavid’in pek çok eserinde bu etkileri görmek mümkündür. Mehmed Hadi, özellikle İstanbul yıllarında Türkçü ve İslamcı bir tavır sergilemiş, Abdulla Şaik Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıllarında yazdığı ve sonrasında yasaklanan eserleri ile¹ bu sürece destek vermiştir. Bütün bu çalışmaların halkın manevî dünyasında yarattığı etkiler, 1918’de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurulmasında da son derece önemli bir rol oynamıştır (Osmanlı, 2006: 39).

Durum böyle iken romantik şair ve yazarlar arasında “mütereki” ve “mürtece”² şeklinde sınıflamaya gidilmiş olmasının bize göre en önemli nedeni, Sovyet Devri’nde edebî çalışmaların yönlendirilmesi ve değerlendirmelerin propaganda amaçlı olmasıdır. Bu amaca uygun olarak her bir eser, her bir cümle, hatta bazen kelimeler mercek altına alınarak iddialara gerekçeler oluşturulmaya çalışılmıştır ki “millet” ve “halk” kelimelerinin kullanım amacı üzerindeki değerlendirmeler de bunun çarpıcı bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi halk ve millet kavramlarının Azerbaycan romantikleri için ne ifade ettiği konusunda Kamran Eliyev şunları söyler: “Doğrudur, romantiklerin yaratıcılığında ‘millet’ mefhumu işleme miqyasına, istifade çalarına göre göre daha geniş ve ehatelidir. Lakin nezere almaq lazımdır ki, Rus tenqidatçılarının da dediği kimi ‘romantikler’ için ‘xalq’ ve ‘millet’ anlayışları bir birine yakındır. Bu bakımdan XX. esr Azerbaycan romantik tenqidinin vetendaşlıq karakteri güçlü idi. Romantiklerin ekser mülahizelerinin bir terefi mehz vetendaşlığa gelib çıxır ve millî özüne mahsusluqla tamamlanırdı.” (1985:10). Aynı konuda Memmed Cefer, benzeri görüşlere sahiptir ve “Mütereqqi romantiklerin eserlerinde ‘millet’ sözü çoğunlukla esarete olan xalk kütleleri, emekçi anlamında kullanılırdı, millet deyince onlar yoksul halk tabakalarını kastederlerdi” der.” (2003:47). Bu yöndeki tespitlere bir yönü ile katılmamak mümkün değildir. Mesela, Hüseyin Cavid istibdadın ülkede yarattığı maddî ve manevî tahribata karşı duyarsızlıktan şikayet ettiği bir çalışmasında,

İmdi qeyret ederse milletimiz,
Yene övdet eder seadetimiz (1982:52)

ifadeleri ile ezilen halk kitlelerini kasteder.

¹ Bu konuda bk: Ali Erol; “Arxivindeki Şe’rleri ile Abdulla Şaiq I”, Filoloji Araştırmalar (Neşre Akt.: Almaz Hesenqızı), XVIII KİTAB, Bakı-2003, s.146-152; “Arxivindeki Şe’rleri İle Abdulla Şaiq II” XIX KİTAB, Bakı-2003, s.208-215

² “Mürtece” ifadesi, bizde de “mürteci” şekli ile kullanılan, “gerici” anlamında bir kelime olup, belli bir bakış açısının ürünüdür. 1966 tarihli “Azerbaycan Edebî Tenkidi” adlı çalışmasında aynı ifadeyi kullanmış olan Kamal Talıbzâde (1966: 139), 1984 yılında, yani nispeten daha rahat hareket etme imkânı bulunduğu bir dönemde benzeri bir çalışmasında “mürtece romantik” ifadesi yerine “muhafazakar romantik” ifadesini uygun görmüştür (1984:155) ki bizim tercihimiz de bu yöndedir.

Yine Abdulla Şaik'in,

Bilmem, bu dağlar, bu mehabbetli fırtına,

Öksüz bu milleti çıkararmı o bir yana? (Talıbzade,1968:16)

veya,

Axıb gedir bulanıq çay kimi qara dövran,

Zavallı milletimin haqqı olmada pamal!(Talıbzade,1968: 24)

şeklindeki dizelerinde kullandığı “millet” kelimesi halk anlamında kullanılmış bir kelimedir. Bir başka ifade ile, burada geçen “millet” kelimesinin anlamı, Realizm'in kurucularından halkçı şair Ali Ekber Sabir'in “Millet Nece Tarac olursa Olsun” şiirindeki kullanım anlamı ile aynıdır.

Benzeri örnekleri Azerbaycan romantik edebiyatının belki de en istikrarlı şairi Mehemed Hadi'de de göstermek mümkündür. Şair hakkında Memmed Cefer “M. Hadi şexsen xalqın felaketini, inqilabın meğlubiyetini, vetenin yadlara satılmasını istemir. Öz milletine xor baxan, ‘senin dilin ve medeniyetin yoxdur’ deyen burjua milletçilerinin ziddine olaraq M.Hadi'de veten ve xalq mehebbeti vardır”(2003: 7) şeklinde bir değerlendirme yaparak onu “mürtece” adlandırılan romantiklerden ayrı bir sınıfa taşımak istemiştir. Eziz Mirehmedov ise, 1908 inkılâbından sonra yüzlerini Türkiye ile diyalogu artıran şair ve yazarlardan bir kısmının Panislâmizm, Pantürkizm akımların kapıldıklarını, Hadi'nin demokratik terakkiperver inkılâpçı tavırları benimsediğini Namık Kemal, Tevfik Fikret gibi hürriyetçi ve demokratik şairleri izlediğini (1985:54), dolayısı ile Hadi'nin şiirlerinde sık sık yer alan millet mefhumunu halk anlamında kullanıldığı belirterek onu “mütereqqi” romantik sınıfına dahil eder.

Gerçekten de Hadi'nin bir çok şiirinde, millet hitabı ile muhatap alınan kitle, yoksulluğun ve müstebit yöneticilerin baskısı altında ezilmekte olan halk kitleleridir. Bu şiirlerinden biri de “Terane-i Millî” adlı şiir: Şair bu şiirinde milletin sabrını sorgularken, yoksulluk, cehalet ve istabdadın pençesi altında ezilmekte olan Azerbaycan halkının mevcut durumundan şikayetçidir (Mehemed Hadi, 1980:18-19). Yine onun farklı şiirlerinden derlediğimiz şu dizelerde millet hitabı ile muhatap alınan kitle aslında Azerbaycan halkıdır: “Oyan, ey millet-i merhume, vegt ü se'yüqeyretdir (1980: 37)”, “O dem yahlaşdıqlınsın milleti tenvir-i hürriyet (56)”, “Hürriyet ile millet eder kesb-i meali (17)”, “Xasiyyet olub millete ebediyyet, a Molla (25)”, “Uyu, emma ki, millete küsgün (68)”, “Yüksek ses ile söylerem evlad-ı millete (73)”, “Yükselsin işte paye-yi balaye milletim!(74)”, “Millet ışık olsun, meni udsun bu siyeh hak (88)”, “Övham hür, hâkim-i mütleq bu millete (95)”, “Gelsin ezaye milleti merhume, ağlasın (95)”.

Yukarıda örneklediğimiz ve millet kavramı ile Azerbaycan topraklarında yaşayan ve sosyal, siyasi ya da ekonomik boyutları ile daha çok alt tabakanın kastedildiği çalışmalar bir anlamda bu konuda yapılan değerlendirmeleri haklı çıkarabilir. Ancak bu çalışmalar genelleme için, özellikle millet kavramının söz konusu şairler tarafından sadece halk tabakaları anlamında kullanıldığı tespitinde bulunmak ve bu isimler arasında “mürtece” ya da “mütereqqi” gibi bir ayrım yapılması için yeterli bir neden değildir. Yasaklanmış ya da yok sayılmış eserlerle birlikte, özellikle 1907'de “Stolipin Faciası” ile birlikte ağırlığını hissettirmeye başlayacak olan baskılar sonucu Azerbaycan şair ve yazarlarının ihtiyatlı bir üslup kullanmak zorunda kaldıklarının dikkate alınması yeni bir bakış açısı sunacaktır bizlere. Zira malum şartlarda pek çok şair ve yazar, tarihî şahsiyetlere, tarihî olaylara yönelmek ya da “ezop dili”¹ olarak da tanımlanan mecazi anlatım yollarına başvurmak zorunda

¹ Bu isimlendirme Anar Rzayev'e aittir. Yazar, babası Resul Rıza'nın dil ve üslubunu değerlendirirken bu ifadeyi uygun görmüştür. Bilindiği üzere Resul Rıza Reppsiya devri olarak bilinen yıllarda pek çok muasırı gibi dolaylı anlatım tarzını benimsemiş, sakıncalı görülebilecek olan duygu ve düşüncelerini zaman zaman sembolik ifadelerle dile getirmiştir. Söz konusu üslup ona, tıpkı Ezop Masalları'nda olduğu gibi, toplumsal meseleleri mecazlarla anlatma imkânı sağlarken, Azerbaycan şiir diline de çok sesli bir nitelik kazandırmıştır. (Bk. Erol, A; Atay, A..(2013). Resul Rıza'nın Şiirlerinde Ezop Dili", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XIII/2 (Kış 2013) İzmir, s. 119-130

kalmış, gerçek duygu ve düşüncelerini örtülü olarak imge ya da simgeler vasıtası ile dolaylı bir dille ortaya koymuşlardır.

Bilindiği üzere edebî eser, tarih kitabı olmamakla birlikte, bazen satır arası muhteviyatı ile bir belge olma niteliğini haizdir. Söz gelimi Abdulla Şaik. Kendisi eserlerinden yola çıkılarak Azerbaycan'da yıllarca rejimin savunucularından birisi olarak okutulmuş ancak daha müsait şartlarda yine onun eserleri üzerinde yapılan yeni değerlendirmeler bu fikri geçersiz kılmıştır (Süleymanlı, 2001:58). Bugün için bütün eserlerinin yeniden değerlendirilmesi ile anlaşılmıştır ki millî idealler açısından bakıldığında esasen “mürtece” sınıfında gösterilen bir Ahmed Cevad ne ise, Abdulla Şaik de odur. Şaik özellikle ilk dönem çalışmalarında millet ve halk kavramlarını aynı anlamda kullanmış olmakla birlikte, giderek milliyetçi bir söylem geliştirmiş Türkçü düşüncelere yönelmiş ve millet kavramını eserlerine kapalı bir üslup, dolaylı anlatımlarla, siyasî ve sosyolojik anlamları ile birlikte yansıtmıştır. Sanat hayatının ilk yıllarında kaleme aldığı bir şiirinde “Türkoğlusan, ecdadın ulu, şanlı, serefraz,” dizesi ile bakış açısını koyan Şaik'in Türk tarihinin şanlı sayfalarına yönelişin bir göstergesi olarak yine çalışmalarına taşıdığı, “O şaxların damarında, kökündeki asalet/ Şanlı keçmiş tarixini anladır; her qol-budaq” dizelerinde muhatap edindiği kitleyi zulme uğramış geniş halk yığınları olarak değerlendirmek mümkün değildir. Aynı şekilde şairin özellikle de 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıllarında kaleme aldığı ve yayımı yasaklanan “İntizar Qarşısında”, “Vetenin Yanıq Sesi”, “Marş”, “Araz'dan Turan'a” “Yeni Ay Doğarken” gibi çalışmalarında yer alan “millet” kavramını “halk” kelimesi ile açıklamak mümkün değildir.

Yine “mütereqqi” romantik tanımlaması ile temize çıkarma (!) gayreti gösterilmiş olan, ancak her ne hikmetse aynı zihniyet tarafından Pantürkizm suçlamaları ile sürgün edilen Hüseyin Cavid'in eserleri ortadadır. Şair çalışmalarında bazen bütün Türk dünyasını aynı gaye etrafında kenetlenmeye davet etmiş (1982: 73), bazen de “Turanın şanlı tarihine” yönelerek ideolojik tercihini ortaya koymuştur (1982: 76). Abdulla Sur'un ölüm haberini verirken “Rusya Türklerinin” şeklinde başladığı sözlerini “daha doğrusu bütün Türk unsur-ı necibinin” şeklinde düzeltme ihtiyacı hisseden Cavid'in (2005: 218), mesela bir şiirindeki “Evet, ancak mübarize menlik verir her millete” (1982:159) şeklindeki dizelerinde geçen “millet” kelimesini “halk” anlamında kullanmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Ya da yine onun “Herb ve Felaket” adını taşıyan bir başka şiirindeki “Arkadaş, yoldaş! Ey vetendeş oyan!” ifadelerinin muhatabını sadece vatandaş tanımlaması ile değerlendirmek doğru bir yaklaşım olamaz. Zaten vatandaş ve yoldaş ifadesi ile kastedilen şey şiirin ileriki dizelerinde oldukça açık bir şekilde ortaya konulmuştur:

Kimlerin oğlusan?, Nesen? Kimsen?
Sürünüb durma böyle, bir yüksel!
Bir düşün, gör beş-altı esr evvel,
Ne idin ? İmdi nerdesen? Bu ne ye's (Hüseyin Cavid, 1982: 72).

Cavid “Türk Esirleri” adlı bir başka çalışmada da millet kavramına kutsal bir anlam yükler. Kardeşlik, birlik ve beraberlik çağrılarının yapıldığı mücadeleden kaçanların hedef alındığı çalışmada bütün Türk dünyası bir millet olarak görülür:

Ey Türk eli! Ey milyonlar ölkesi!
Saqın duyma nedir bu hâl, bu dehşet;
Titretmesin seni bu qardaş sesi,
Korluq, sağırlıq o da bir seadet!.. (Hüseyin Cavid, 1982:64).

Edebiyat tarihlerinde “mütereqq” romantik olarak adlandırılan ve böylelikle “mürtece” sıfatı ile yaftalanmaya çalışılan şair ve yazarlardan ayrı tutularak bir anlamda temize çıkarılmaya (!) çalışılan bu isimlerin sanat hayatlarının ilk yıllarında bir şikayet psikolojisi içerisinde olmaları nedeni ile İslâmcılık ya da Türkçülük gibi ideolojilerden uzak olduklarını hatta mesafeli bir tavır benimsedikleri yönündeki değerlendirmeleri bir yönü ile anlamak mümkündür. Ancak bu yöndeki tavrın bir bitmişlik ve tükenmişlik psikolojisi olmadığına, aksine, mücadele fikrinin güçlendirilmesi amacı taşıdığına

da unutulmaması, bu tavrın bir öz eleştiri mahiyetinde olduğunun farkında olunması gerekir. Mesela tarihî, efsanevi eserlerinde genellikle idealist kahramanlara yer verecek olan Hüseyin Cavid, “Herb ve Felaket” adlı şiirinde Türk imajının bir zamanlar oldukça güçlü olduğunu kralların, prenslerin, papaların, halifelerin Türk’ün önünde diz çöktüklerini ancak zamanla bu durumun tersine döndüğünü ifade eder (1982:72) ki bu sitemkar sözler aslında bir özlemin ifadesidir. Aynı şekilde Mehmed Hadive Abdulla Şaik gibi temsilciler de İslâm ülkelerinin geri kalmışlığından şikayet ederken benzeri bir tavır içerisindeyler. Bu konudaki örneklerin sayısını artırmak mümkündür.

SONUÇ

Sovyet Devri olarak bilinen yıllarda, Azerbaycan sanat, edebiyat ve kültür sahasında aktif rol almış olan isimler bir şekilde sindirilerek yok edilmeye çalışılmış, “mütereqqi”, “mürtece” gibi sıfatlarla bölünmeye çalışılmış, kullandıkları cümlelere hatta kelimelere kadar mercek altına alınarak kategorize edilmeye çalışılmışlardır. Oysaki söz konusu yıllarda esasen önemli ölçüde hedef birliği vardır ve bu yazarların arasında dil ya da üslup kaygılarının ötesinde çok da büyük farklılıklar yoktur. Tarif edildiği gibi bir ayrışma söz konusu değildir. Hatta “Azerbaycan’da romantik ekolünün ‘mürtece’ ve ‘mütereqqi’ olmak üzere ikiye ayrılmış olması bir tarafa, realist ve romantik sınıflaması bile Batı’da olduğu gibi kesin çizgilerle birbirinden ayırabileceğimiz ekolleri ifade etmez. Bu akımlar Batı’da etki-tepki ilişkisi içerisinde ve farklı prensipler dahilinde ortaya çıkmışlarken, Azerbaycan’da çoğu zaman aynı kaynaktan beslenerek gelişmişlerdir. 1905 inkılâbın yarattığı infial, yoksulların, işçi ve köylünün sıkıntıları, zengin burjuva sınıfının kurduğu sömürü düzeni gibi konular, ayrıca taassup, cehalet, kadın hakları, terakki ve eğitim gibi kavramlar her iki ekolün de başlıca meselesi olmuştur” (Erol, 2014: 62)

Edebiyat tarihi konusundaki donanımı ve Sovyet yıllarında yaşanan edebî süreci ortaya koyduğu “XX Asır Azerbaycan Edebî Tenkidi” adlı eseri ile dönemin panoramik görüntüsünü objektif bir şekilde yansıtmış olan Akademik Kamal Talıbzâde, o yıllarda millî düşünce ve duyguları dolaylı yollardan da olsa ortaya koyan pek çok eser yazıldığını, aralarında Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik gibi romantiklerin de bulunduğu pek çok isim hakkında yeni bakış açılarına imkân sağlayacak yeni çalışmalar yapılması gerektiğini vurgular. Zira Sovyet devri olarak bilinen yıllarda yapılan değerlendirmeler genellikle yeni kuruluşun propagandasına hizmetle sınırlandırılmış, özellikle 1937’lerde had safhaya ulaşan baskı politikaları ve sansür uygulamaları gerçek duygu ve düşüncelerin dile getirilmesine mani olmuştur: “Bes medeniyet, edebiyat sahesinde da oyunlar çıkarırdılar? Şairler bahse girmişdiler: Kim 'rehberi' daha çox te'rifleyib göylere qaldırar. Odur ki Stalin'e hesredilmiş kitabların sayı-hesabı yox idi. Xalqyaradıcılığı eserlerinde 'divan tutmaq' onları saxtalaşdırmaq da deb olmuşdu” (Sadıkov, 1991: 49-50). Söz konusu dayatmalara karşı durma cesareti gösterebilmiş olan isimlere sadece iki seçenek kalmıştır. Bunlardan bir kısmı rejimle ters düşmeme gayretleri içerisinde ihtiyatlı bir yol izleyerek, kapalı bir dil ve üsluba, sembolik anlatımlara yönelmiştir. Nitekim Hüseyin Cavid’in sonraki yıllarda Abdülhak Hamit etkisi ile özellikle dram türü çalışmalarında tarihî dönem ve idealist şahsiyetlere yönelmiş olması bu kaygıların sonucudur. Aynı şekilde Abdulla Şaik ile birlikte Celil Memmedkuluzâde, Cafer Cabbarlı, Abdurrahim Hakverdili, Süleyman Sani Ahundov, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ali Nazmi, Mehmed Said Ordubadî gibi isimlerin eserlerinde konularını daha çok yabancı ülkelerden, tarihî efsanevi olaylardan seçme yoluna gitmiş olmaları da aynı kaygıların ürünüdür. Diğer bazı isimler ise ülkelerini terk ederek çalışmalarını dışarıda sürdürmeye devam etmişler ve Azerbaycan Muhaciret edebiyatını teşekkül ettirmişlerdir. Onlar kadar şanslı olamayan Şaik’in öğrencilerinden Tağı Şahbazî, Ruhulla Ahundov, ayrıca Ahmed Cevad, Atababa Musaxanlı, Ali Nazmi, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ali Müznib gibi birçok yazar değişik yaftalamalarla halk düşmanı ilân edilmişler, katledilmişlerdir (Kasımzade, 1991:29).

KAYNAKLAR

Abbas Sehhet. (1988). “Zehmet Çekme!”, XX. Esr Azerbaycan Poeziyası, (Haz: MemmedMemmedov), Yazıçı, Bakı.

- Cefer, Memmed. (2003). Seçilmiş Eserleri II, Çınar Çap, Bakı.
- Eliyev, Kamran.(1985). XX Esr Azərbaycan Romantiklerinin Edebî-Nezerî Görüşleri, Elm, Bakı.
- Erol, Ali. (2003). “Arxivindeki Şe’rleri ile Abdulla Şaiq I”, Filoloji Araşdırmalar (Neşre Akt.: Almaz Hesenqızı), Elm, XVIII KİTAB, Bakı.
- Erol, Ali. (2003). “Arxivindeki Şe’rleri İle Abdulla Şaiq II”, Elm, (Neşre Akt.: Almaz Hesenqızı), XIX KİTAB, Bakı.
- Erol, Ali. (2014). Ali Abbas Müznib’in Eserlerinde Romantik Tavır, TDİD, S.14/2, ss.57-72.
- Hüseyn Cavid. (1982). Eserleri I, (Haz.: Turan Cavid), Yazıçı, Bakı.
- Hüseyn Cavid. (2005), Eserleri V, Lider, Bakı.
- Kasımzâde, Kasım. (1991). “Muhaciret ve Muasır Azərbaycan Edebiyyatı’nın Bazı Meseleleri”, Azərbaycan Türk Kültürü Dergisi, Nu: 281, Eylül / Ekim-1991, Ankara, s. 21-29.
- Mehemmed Hadi. (1980). Seçilmiş Şe’rler, Yazıçı, Bakı.
- Cefer, Memmed. (2003). Seçilmiş Eserleri II, Çınar Çap, Bakı.
- Mir Celâl;Hüseynov, F. (1974). XX-Esr Azərbaycan Edebiyyatı, Qızıl Şerq Metb., Bakı.
- Mirehmedov, Eziz. (1985). Mehemmed Hadi, Yazıçı, Bakı-1985.
- Osmanlı, Veli.(2006). Mehemmed Hadi’nin Romantizmi, Elm, Bakı.
- Sadıkov, Mirtuz. (1991). “Men Özüm Şahidem”, Ağ Lekeler Silinir, Azərbaycan Dövlət Neşr., Bakı, s. 49-50.
- Süleymanlı, Mübariz. (2001). “Abdulla Şaik’in Türkçülüğü”, Medeniyyet Dünyası, Elmi Meqaleler Topusu, Azərbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi, İkinci Buraxılış, Bakı, s.53-59.
- Swietochowski, Tadeusz. (1988). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, (Çev.; Nuray Mert), Bağlam, İstanbul.
- Talıbzade, Abdulla Şaiq. (1968). Eserleri II, (Haz.:KamalTalıbzâde), Azer Neşr., Bakı.
- Talıbzade, Kamal. (1966). XX Esr Azərbaycan Tenqidi (1905-1917-ci İller), Azərbaycan Elmler Akademiyası Neşr., Bakı.
- Talıbzade, Kamal. (1984). Azərbaycan Edebi Tenqidinin Tarixi (1800-1920-ci İller) Maarif Neşr., Bakı.